

Beata Maria Nowak

Pedagogium Wyższa Szkoła Nauk Społecznych w Warszawie

Reintegracja społeczna skazanych w wybranych państwach Unii Europejskiej

Abstrakt: W odniesieniu do zagadnienia readaptacji społecznej skazanych na wieloletnie kary pozbawienia wolności, przeprowadzono i zaprezentowano w artykule analizę porównawczą systemów penitencjarnych i rozwiązań reintegracyjnych Danii, Francji, Wielkiej Brytanii i Polski. W podsumowaniu wskazane zostały także kierunki zmian systemowych, które mogą przynieść zwiększenie skuteczności działań oraz mogą być pomocne w efektywnym przygotowaniu skazanych do podjęcia pracy na wolności. Gra toczy się bowiem o znaczące zmniejszenie kosztów społecznych i finansowych ponoszonych przez społeczeństwo na rzecz więźniów, byłych więźniów oraz ich dysfunkcyjnych rodzin.

Słowa kluczowe: readaptacja społeczna, systemy penitencjarne, systemy postpenitencjarne.

Wprowadzenie

Będąc członkiem Unii Europejskiej, Polska zobowiązana jest do przyjmowania określonych standardów i podejmowania międzynarodowej współpracy w wielu obszarach życia społecznego, w tym w sferze szeroko rozumianego bezpieczeństwa i porządku publicznego. Efektywność działań w obszarze polityki karnej i reintegracyjnej, będącej przedmiotem rozważań podjętych w niniejszym artykule, wpływa znacząco na poziom bezpieczeństwa oraz poczucia zagrożenia przestępczością, które jest nie tylko problemem społecznym, ale także politycznym i kryminologicznym, zarówno w skali kraju jak i regionu.

Wyniki badań opinii społecznej przeprowadzonych na przełomie 2012 i 2013 roku wskazują na wysokie poczucie bezpieczeństwa Polaków¹. Utrzymanie takiego stanu wymaga jednak wypracowania odpowiednich instrumentów koordynacji i współpracy w zakresie przeciwdziałania i zwalczania najgroźniejszych form przestępczości, systematycznej i bieżącej obserwacji ewoluujących oczekiwań społecznych, opracowywania i wdrażania nowatorskich rozwiązań prawno-organizacyjnych oraz efektywnego wykorzystania sił i środków będących w dyspozycji poszczególnych służb, organów i instytucji państwowych.

Jednym z elementów systemowego zabezpieczenia porządku i bezpieczeństwa publicznego jest system profilaktyki i resocjalizacji. Wszystko jednak wskazuje na to, że jest on niewydolny i wymaga podjęcia działań modernizacyjnych. Wewnątrzsystemowe problemy dotyczą między innymi rozczłonkowania systemu i wyalienowania podmiotów, które powinny działać symbiotycznie; dysproporcji w rozdziale kompetencji pomiędzy różnymi instytucjami odpowiedzialnymi za resocjalizację przestępców; rzadkiego stosowania kar wolnościowych, przestarzałej substancji materialnej więzień czy dominacji funkcji ochronnych w zakładach karanych typu otwartego i półotwartego (nadmiar zabezpieczeń technicznych i elektronicznych). Etiologia tych i szeregu innych problemów lokujących się w wielu obszarach wyznaczających kondycję i efektywność działania systemu, a szczególnie w sferze organizacji i zarządzania, wiąże się bezpośrednio z realizacją triady polityk: karania, penitencjarnej i reintegracyjnej. W Polsce brakuje jednak poważnej i owocnej debaty publicznej na temat filozofii karania, działania sądów, standardów wykonywania kar, w tym kary pozbawienia wolności. Skutkiem tego są między innymi zawirowania pojęciowe, niestabilność prawa, pojawiające się w przestrzeni medialnej populistyczne hasła wzbudzające niepożądane emocje, a w konsekwencji – niesprawność systemu i porażka w zakresie realizowanej polityki reintegracyjnej.

Zagadnienie powrotu skazanych do środowiska otwartego, ukierunkowanego na pozytywną i trwałą reintegrację społeczną, stanowi zarówno wyzwanie, jak i problem, które Polska i inne państwa Unii Europejskiej rozwiązują w różny sposób, głównie opierając się na rodzimych doświadczeniach. Przyjęte są wprawdzie wspólne zasady systemowe formuł penitencjarnych i postpenitencjarnych, ale też istnieją znaczne różnice w zakresie udzielania skazanym pomocy i wsparcia readeptywno-reintegracyjnego.

W Polsce mamy jednak w tym zakresie poważny problem, związany z wdrażaniem inicjatyw ważnych i pożytecznych, a wynikający między innymi ze sztywnych strategii administracyjnych, blokujących wprowadzanie zmian systemowych. Innowacje i inne próby zmiany istniejącego stanu są często utrudniane lub odrzucane z uwagi na to, że wymagają od urzędników dużego zaangażowa-

.....

¹ https://msw.gov.pl/download/1/17435/00_Raport_2012.pdf [dostęp: 20.06.2015].

nia, a od centralnych decydentów zmiany prawa w zakresie rekonstrukcji systemu i przeznaczenia potężnych środków finansowych niezbędnych do wdrożenia projektu.

W dalszej części artykułu zostały zaprezentowane charakterystyki wybranych, europejskich systemów penitencjarnych i postpenitencjarnych wraz z oceną ich efektywności, a następnie na ich tle system polski. Ostatnia, trzecia część, to propozycja modernizacyjnych zmian systemowych w zakresie readaptacji i reintegracji społecznej skazanych i ich rodzin. Należy przy tym podkreślić, że poruszane zagadnienia nawiązują do niepublikowanego raportu opracowanego w 2014 roku pod kierownictwem Marka Konopczyńskiego i autorki niniejszego artykułu².

Pomoc reintegracyjna (penitencjarna i postpenitencjarna) w wybranych państwach europejskich

Rozpoczynając analizę porównawczą, należy zwrócić uwagę na często krytykowaną w Polsce resocjalizację penitencjarną. Z samego założenia ma ona służyć uruchamianiu procesów readaptacji i reintegracji społecznej, które przebiegają poza zakładem karnym po odbyciu przez skazanych kary pozbawienia wolności, i które urzeczywistniają się na wcześniej wypracowanym resocjalizacyjnym podłożu (rozwoju procesów poznawczych i potencjałów). Wspieranie skazanych w rozwoju stwarza im możliwość kreowania określonych parametrów tożsamości wraz z zakotwiczeniem w środowisku społecznym i kulturowym. Dlatego też podstawowym celem resocjalizacji instytucjonalnej jest sukcesywne podnoszenie poziomu rozwoju poznawczego i twórczego osób skazanych (poprzez pobudzanie emocji i wyobraźni, myślenia, motywacji i percepcji) (Konopczyński 2007). Oddziaływania readaptacyjne i reintegracyjne powinny prowadzić z kolei do ugruntowania u skazanych konkretnych umiejętności i kompetencji życiowych, społecznych i zawodowych, zaś celem finalnym powinno być podwyższenie poziomu ich gotowości do zaspakajania potrzeb (w ramach pełnienia ról życiowych, zawodowych i społecznych) w sposób prawidłowy, zgodny z oczekiwaniami społecznymi. W związku z tym, projektowane, a następnie implementowane działania resocjalizacyjne, readaptacyjne i reintegracyjne muszą uwzględniać predyspozycje osobowo-poznawcze skazanych oraz ich możliwości rozwojowe i nie mogą być realizowane wbrew ich motywacjom, zainteresowaniom i woli współdziałania.

Wracając do *meritum* zagadnienia – systemy penitencjarne (tab. 1) i postpenitencjarne wszystkich państw europejskich (niezależnie od stopnia ich efektywności) borykają się z wieloma problemami, które próbują niwelować w różny sposób i z różnym skutkiem.

.....

² Członkowie zespołu badawczego: P. Jędral., F. Konopczyński, K. Muszyński.

Tabela 1. Systemy penitencjarne wybranych państw europejskich – zestawienie głównych problemów

System penitencjarny	Główne problemy
Duński	problem mniejszości etnicznych i narkotyków w zakładach karnych ¹⁾ ; problemy psychiczne osadzonych związane z pobytem w zakładzie karnym; przemoc stosowana przez zorganizowane grupy więźniów ²⁾ ; przepełnienie zakładów karnych
Francuski	drastycznie rosnąca liczba więźniów; wskaźnik inkarceracji wzrósł z 75 osadzonych na 100 000 mieszkańców w 2001 r. do 100 w 2015 r. ³⁾ ; znaczne przełudnienie więzień; wysoki odsetek obcokrajowców (21,7% ogółu populacji więziennej) ⁴⁾ ; złe warunki panujące w więzieniach
Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej	drastyczne przełudnienie więzień ⁵⁾ (współczynnik inkarceracji: 149 osadzonych na 100 000 obywateli) ⁶⁾ ; wysoki współczynnik śmierci osadzonych (HM Chief Inspector of Prisons for England and Wales Annual Report [2013–2014]); bardzo wysoki współczynnik problemów psychicznych wśród osadzonych ⁷⁾ ; tendencja wzrostowa populacji więziennej
Polski	przełudnienie więzień (wysoki wskaźnik inkarceracji: 201 skazanych o na 100 000 mieszkańców ⁸⁾ ; kryzys zatrudnienia skazanych; przestarzała substancja materialna więzień; dominacja funkcji ochronnych w zakładach karnych typu otwartego i półotwartego, niedobór specjalistycznej kadry penitencjarnej; standardy techniczne i odnoszenie się do więźnia charakterystyczne dla jednostek o najwyższym stopniu zabezpieczenia

¹⁾ Raport QCEA utrzymuje, że w 2005 roku 60% więźniów z zamkniętego zakładu w Ringe wywodziło się z mniejszości etnicznych – <http://www.qcea.org/wp-content/uploads/2011/04/rprt-wip-2-denmark-en-feb-2007.pdf> [dostęp: 21.11.2014], podczas gdy inne opracowania podają, że w skali całego systemu było to ok. 35% tego typu więźniów, http://www.kuratorzy.gda.pl/sites/kuratorzy.gda.pl/files/STA%C5%BB%20W%20DANII-2013-5.3.2013-l_0.pdf [dostęp: 22.11.2014].

²⁾ Dobrze zorganizowane grupy skazanych wykazują dużą oporność wobec narzędzi duńskiego systemu penitencjarnego (zakład w Nyborg posiada na przykład specjalny zamknięty oddział dla członków gangów motocyklowych). Rozwój tego problemu można śledzić w raportach Europejskiego Komitetu ds. Prewencji Przeciwko Torturom i Nieludzkiemu lub Poniżającemu Traktowaniu (CPT) i w odpowiedziach przygotowanych dla CPT przez rząd duński. Najnowsze informacje wskazują, że problem wciąż narasta – <http://cphpost.dk/news/violence-on-the-increase-at-danish-prisons.11726.html> [dostęp: 21.11.2014].

³⁾ Stan na dzień 01.04.2015 r., <http://www.prisonstudies.org/country/poland> [dostęp: 16.06.2015].

⁴⁾ Stan na dzień 01.04.2015 r., <http://www.prisonstudies.org/country/poland> [dostęp: 16.06.2015].

⁵⁾ Według raportu HMPS: <https://www.gov.uk/government/statistics/prison-population-figures-2014>: [dostęp: 24.11.2014], współczynnik zapętnienia więzień w listopadzie 2013 roku wynosił 96%, a rok później wzrósł do 97,6%, mimo stworzenia w tym czasie dodatkowych 1700 miejsc.

⁶⁾ Stan na dzień 01.04.2015 r., <http://www.prisonstudies.org/country/poland> [dostęp: 16.06.2015].

⁷⁾ Szacuje się, że około 90% osadzonych cierpi na zaburzenia psychiczne, w tym około 70% ma więcej niż jedno zaburzenie. Prawie połowa ogółu więźniów ma zaburzenia osobowości. Por. Raport NICE nt. zaburzeń antyspołecznych <http://www.nice.org.uk/guidance/cg77/resources/guidance-anti-social-personality-disorder-pdf> [dostęp: 24.11.2014] oraz <http://www.politics.co.uk/reference/prison-overcrowding> [dostęp: 23.11.2014]

⁸⁾ Stan na dzień 30.04.2015 r., <http://www.prisonstudies.org/country/poland> [dostęp: 16.06.2015].

Dania

System duński, podobnie jak systemy innych państw skandynawskich, jest postrzegany jako modelowy, nowoczesny system penitencjarny, w którym odchodzi się wyraźnie od funkcji kompensacyjnej i sprawiedliwościowej na rzecz funkcji prewencyjnej. Podstawami duńskiej polityki penitencjarnej oraz warunków wykonywania kary są: Duńska Ustawa Wykonawcza (do kodeksu karnego) (Płatek 2010, s. 339–340), Program założeń dla pracy więziennej i probacyjnej z 1993 roku oraz Europejskie Reguły Więzienne. Duńska służba więzienna i probacyjna (SWP) są połączone. Systemem penitencjarnym i opieką postpenitencjarną zajmuje się Departament Więziennictwa i Probacji (*Kriminalforsorgen*) podległy Ministrowi Sprawiedliwości, który oprócz pieczy nad systemem więzień, aresztów śledczych, hosteli, biur służby probacyjnej oraz Centrum Szkolenia Służby Probacyjnej, koordynuje pracę funkcjonariuszy SWP. W ostatnich latach odnotowywany jest w Danii bardzo niski współczynnik inkarceracji, który obecnie wynosi 62 osadzonych na 100 000 mieszkańców³. Duńczycy konsekwentnie zamykają kolejne zakłady karne i areszty śledcze, dążąc do zmniejszenia liczby skazanych. Świadczy o tym sukcesywnie spadająca liczba odsadzonych oraz oferta „wynajęcia” dość dużej liczby cel, złożona więziennictwu norweskiemu.

W duńskich więzieniach populacja skazanych na wieloletnie wyroki jest niewielka – jedynie 2% ogółu orzekanych kar, to kary powyżej dwóch lat pozbawienia wolności (Foote 2012), 2/3 to wyroki poniżej 4 miesięcy, a 80% poniżej 6 miesięcy⁴. W przypadku kary dożywotniego pozbawienia wolności, osadzeni mogą zostać zwolnieni na wniosek ministra sprawiedliwości lub ułaskawieni przez króla lub królową pod warunkiem pięcioletniego okresu probacji. Więźniowie skazani na dożywocie przebywają w odosobnieniu średnio 16 lat. Dla systemu duńskiego charakterystyczna jest także instytucja osadzenia na czas nieokreślony (*indefinite detention*), uznawana za mniejszy wymiar kary niż kara dożywotniego pozbawienia wolności, stosowana wobec więźniów uznanych za niebezpiecznych (*dangerous offender*), popełniających przestępstwa na tle seksualnym lub z użyciem przemocy (gwałciciele, rabusie, mordercy, podpalacze). Osoby skazane odbywają średnio 9 lat kary w zakładzie karnym oraz podlegają pięcioletniej probacji (Hanson 2015). Z upływem czasu więźniowie z zakładów zamkniętych są przenoszeni do zakładów otwartych, następnie do hosteli, a z nich kierowani są na zwolnienie warunkowe.

.....

³ Statystyki opracowane przez International Centre for Prison Studies na podstawie danych Eurostatu (stan na dzień 01.05.2015), <http://www.prisonstudies.org/country/denmark> [dostęp: 16.06.2015].

⁴ Dane z 2011 r., http://www.kuratorzy.gda.pl/sites/kuratorzy.gda.pl/files/STA%C5%BB%20%20W%20%20DANII-2013-5.3.2013-I_0.pdf [dostęp: 22.11.2014].

W modelu duńskim wszystkie działania podejmowane wobec więźniów ukierunkowane są na zmniejszenie negatywnego wpływu izolacji więziennej, co sprawia, że system ten, w dużo mniejszym stopniu niż systemy penitencjarne innych państw, jest zobowiązany do naprawy szkód, które sam wyrządził. Takie rozwiązanie znacznie redukuje koszty społeczne i finansowe w zakresie wykonywania kar. Silnie promowane jest też przejmowanie przez skazanego kontroli nad własnym życiem. Zasadą jest umieszczanie więźniów w celach jednoosobowych, w miarę możliwości urządzanych przez nich samych. W zakładach otwartych funkcjonuje system dwóch kluczy – jeden klucz ma więzień, zaś drugi administracja więzienia⁵. Duński system penitencjarny dysponuje ośmioma koedukacyjnymi hostelami (*half-way house* – tzw. „domy w pół drogi”), będącymi głównie ośrodkami pobytu dla osadzonych przygotowujących się do wyjścia na wolność, młodocianych oraz osób skazanych za przestępstwa z użyciem przemocy lub na tle seksualnym, które mają obowiązek leczenia i odbywania terapii. Mieszkają tam też osoby warunkowo zwolnione (bezdomne) oraz skazani zobligowani do wykonywania czynności związanych z pobytem na wolności (nauka, leczenie, praca). Mieszkający w hostelach otrzymują wynagrodzenie za wykonywaną pracę lub zasiłek socjalny, jeśli są bezrobotni. Dozwolony jest nieograniczony kontakt z przyjaciółmi i rodziną, zakazane jest natomiast spożywanie alkoholu oraz zażywanie narkotyków. Naruszenie regulaminu po raz pierwszy skutkuje ostrzeżeniem ustnym, ponowne – upomnieniem pisemnym, zaś nagminne łamanie regulaminu wiąże się z odeślaniem do zakładu karnego.

W duńskich więzieniach centralnych osadzeni mają obowiązek poświęcenia 37 godzin tygodniowo na naukę lub pracę, zaś osadzeni w więzieniach lokalnych – mają takie prawo. Osoby pracujące w więzieniach otrzymują stałą stawkę godzinową (w roku 2012 wynosiła ona 1,5 euro za godzinę), a ich pensja jest nieopodatkowana. Osadzeni w zakładach otwartych mają możliwość kontynuowania pracy, którą wykonywali przed uwięzieniem. Pracę usługową poza murami więzienia wykonuje około 30% osadzonych pod opieką około 275 instruktorów, będących zarówno specjalistami w danej dyscyplinie, jak i pracownikami SWP⁶.

W duńskim systemie penitencjarnym działa obecnie 14 szkół oraz istnieje możliwość edukacji poza murami zakładu karnego. W 2003 roku został uruchomiony „*Felxenskolen*”, ogólnodostępny program reformy więziennego szkolnictwa, mający na celu polepszenie jakości zajęć oraz ich przydatności dla skazanych. W programie wykorzystywane są nowe technologie w celu tworzenia olbrzymich baz danych (w duńskich zakładach karnych dostęp do internetu jest ograniczony lub zupełnie zakazany), nowatorskie programy edukacyjne oraz autorskie progra-

.....

⁵ <http://website-box.net/se-keyword/life+sentence+length>; <http://www.insidettime.org/articleview.asp?a=864> [dostęp: 13.07.2015].

⁶ <http://www.krimprod.dk/In-English-1486.aspx> [dostęp: 17.06.2015].

my nauczania. Nauczyciele szkół więziennych są systematycznie szkoleni w zakresie wykorzystania internetu w edukacji więziennej⁷.

Generalnie, duńskie rozwiązania systemowe znacznie zmniejszają szansę recydywy. Efekt ten jest możliwy do osiągnięcia między innymi dzięki przyjętym rozwiązaniom prawno-organizacyjnym. Duński system penitencjarny charakteryzuje (Rentzman 2008, s. 287, 297):

- traktowanie więzienia jako ostatecznego środka;
- traktowanie więźniów jak obywateli: od 1946 roku podstawą stosowania kary pozbawienia/ograniczenia wolności jest założenie, że jedynie wolność może być celem sankcji (Greve, Snare 2009, s. 311);
- możliwość korzystania przez osadzonych z odpowiedniej terapii;
- normalizacja: zbliżenie warunków wykonywania kary do warunków wolnościowych;
- otwartość: zapewnienie osadzonemu miejsca odbywania kary jak najbliżej domu i umożliwienie jak najczęstszego kontaktu ze środowiskiem zewnętrznym, o ile nie ma ono wpływu kryminogennego; system jest otwarty dla mediów, polityków i obywateli, mogących sprawdzić czy nie dochodzi do nadużyć władzy;
- optymalne wykorzystanie zasobów: elastyczne zarządzanie finansami w poszczególnych placówkach (jednoroczne umowy pomiędzy dyrektorem generalnym a zarządcami więzień) (Rentzman 2008, s. 288) oraz elastyczne podejście w rozwiązywaniu problemów związanych z zasobami⁸;
- bezpieczeństwo: przy zapewnieniu wszystkich praw skazanego, nacisk położony jest na zwalczanie przemocy oraz stałe aktualizowanie wiedzy personelu na temat sytuacji osadzonych i ich nastrojów;
- znaczne ograniczenie przymusu fizycznego i konfrontacji na linii skazany-kadra penitencjarna (szukanie rozwiązań kompromisowych i stosowanie przemocy wobec więźniów jedynie w ostateczności, zazwyczaj w odpowiedzi na przemoc);
- motywowanie osadzonych do wzięcia odpowiedzialności za swoje życie i sposób odbywania kary (Płatek 2010, s. 387).

W systemie duńskim znajduje się 14 Biur Służby Probacyjnej, które mają za zadanie nadzorować wdrażanie i terminową realizację planów dozoru. Pomoc postpenitencjarna (rzeczowa i mieszkaniowa) pozostaje w dyspozycji państwa. Oprócz pomocy kuratorskiej, byli więźniowie mogą liczyć na wiele innych form wsparcia readaptacyjnego, między innymi na pomoc w otrzymaniu socjalnego mieszkania lub tymczasowego miejsca w hostelach prowadzonych przez SWP. W okresie odbywania kary władze lokalne opłacają osadzonemu czynsz miesz-

.....

⁷ <http://www.epea.org/index.php?id=211> [dostęp: 22.11.2014].

⁸ Na przykład, w celu rozwiązania problemu przeludnienia męskich więzień, już na początku drugiej połowy XX wieku wprowadzono w Danii koedukacyjne zakłady karne.

kaniowy (maksymalnie do 6 miesięcy) lub wyznaczają miejsce przechowania jego majątku ruchomego (w przypadku więźniów długoterminowych) (Tjellesen 2014). Przeciwdziałanie wykluczeniu społecznemu oraz szkolenia z zakresu pomocy psychologicznej, terapii, doradztwa zawodowego prowadzą natomiast NGO (Non-Governmental Organization; Organizacje Pożytku Publicznego). Z racji rozbudowanego aparatu pomocy społecznej w Danii, ze środków departamentu opłacane są tylko te kursy, które wiążą się bezpośrednio z doświadczaniem kary pozbawienia wolności, jak np. prowadzone przez Prison SMART kursy uczące radzenia sobie ze stresem oraz uzależnieniem od narkotyków, skierowane do byłych więźniów i często przez nich prowadzone⁹. Innym przykładem działalności duńskich NGO jest „High Five”, organizacja skupiona na prowadzeniu doradztwa zawodowego, systemu mentorskiego dla byłych skazanych oraz na prowadzeniu działalności informacyjnej zarówno wśród byłych więźniów, jak i wśród przedsiębiorców, mającej na celu rejestrację miejsc pracy dla byłych więźniów¹⁰. Holistycznym programem pomocowym jest także projekt realizowany wspólnie przez Ministerstwo Zatrudnienia, SWP oraz Ministerstwo Spraw Społecznych, pod nazwą „Good Release Project”. Schemat działania opiera się na współpracy lokalnych organów samorządowych, placówek pomocy społecznej i SWP. Dla każdego opuszczającego więzienie opracowywana jest mapa pomocy oraz kompleksowa informacja o organizacjach pomocowo-wspierających, opiece socjalnej oraz przysługujących mu prawach. Skraca to znacznie czas oczekiwania byłego osadzonego na przysługujące zapomogi, zasiłki lub miejsca w szkołach. Celem projektu jest powołanie lokalnych koordynatorów readaptacji, monitorowanie losów skazanych oraz dopilnowanie, by w momencie wyjścia z więzienia każdy miał mieszkanie i odpowiednie zabezpieczenie finansowe (Rentzman 2013).

Inicjatywą opartą na współpracy samorządu regionu Odense, SWP, Ministerstwa Imigracji i Integracji, jest „Rehabilitation Project”, adresowany do młodych sprawców poważnych przestępstw i oferujący im kompleksowe wsparcie readaptacyjne. Pod opieką przydzielonego im mentora, prowadzącego ich przez okres odbywania kary, a następnie po wyjściu z więzienia, skazani przygotowują się do podjęcia pracy lub edukacji już w trakcie odbywania kary. Planują swoją przyszłość i płynnie wchodzą w rytm znormalizowanego życia na wolności (Heine 2008). Wiele projektów organizowanych przez duńskie SWP wiąże się z oddziaływaniami wzmacniającymi więzi skazanych z rodzinami. W 2010 roku SWP powołało między innymi specjalną instytucję „Child Managers”, której celem jest poprawa relacji skazanych z dziećmi, zarówno podczas odbywania kary, jak i po jej zakończeniu (Arsrapport 2011).

.....

⁹ <http://www.prisonsmart.eu/index.php?option=comcontent&view=category&layout=blog&id=22&Itemid=47> [dostęp: 13.08.2015].

¹⁰ <http://highfive.net/en/side/public-authorities> [dostęp: 23.04.2015].

Francja

Francuski system penitencjarny podlega Ministerstwu Sprawiedliwości i jest zarządzany przez Dyрекcję Administracji Penitencjarnej (*Direction de l'administration pénitentiaire* – DAP), która zajmuje się administrowaniem wykonywania kary pozbawienia i ograniczenia wolności, organizowaniem codziennego życia osadzonych oraz wspomaganiem ich reintegracji społecznej. DAP składa się z jednostek administracji centralnej (np. inspekcyjnych) oraz zdecentralizowanych (np. zajmujących się reintegracją społeczną). DAP podlega również Służba Więzienna (*Service de l'emploi pénitentiaire* – SEP) oraz Narodowa Szkoła Administracji Penitencjarnej (*École nationale d'administration pénitentiaire* – ENAP). Readaptacją i reintegracją społeczną skazanych zajmuje się Służba Integracji i Probacji (*Services pénitentiaires d'insertion et de probation*) – SPIP. Stanowi ona zdecentralizowany element administracji więziennej, działający na szczeblu departamentów, wspierający sędziów w podejmowaniu decyzji poprzez dostarczanie im informacji niezbędnych do indywidualizacji kary (przebieg życia, rodzaj czynu przestępczego oraz sytuacja ekonomiczna i finansowa skazanych). Pracownicy SPIP są zobowiązani do przeprowadzenia pięcioelementowej ewaluacji każdego osadzonego (DAVC), składającej się z oceny jego sytuacji prawnej, oceny zrozumienia oraz akceptacji kary, określenia środowiska społecznego i rodzinnego, klasyfikacji stanu zdrowia oraz podsumowania. Celem tego działania jest stworzenie profilu kryminologicznego osadzonego oraz określenie warunków ramowych spójności różnych działań podejmowanych przez SPIP (Mehanna 2012).

Readaptacja społeczna skazanych na karę pozbawienia wolności powyżej 10 lat jest nadzorowana przez *Centre National d'Observation*. Skazani są transportowani do specjalnej placówki, gdzie przez okres do 6 tygodni przebywają pod obserwacją nauczycieli, lekarzy, psychologów i psychiatrów, którzy tworzą ich specjalne *dossier* oraz formułują zalecenia dotyczące resocjalizacji¹¹. Należy podkreślić, że francuski system penitencjarny charakteryzuje rozbudowany system wizytacyjny, ułatwiający kontakty osadzonych z rodzinami, zapewniający im utrzymywanie stałych i częstych kontaktów. Więzienia dysponują pokojami imitującymi warunki życia na wolności (*parloirs, salons familiaux*). Osadzone matki mające dzieci młodsze niż 18-miesięczne, mogą przebywać z nimi na stałe w zakładach zamkniętych, w specjalnie wydzielonych celach zaopatrzonych w odpowiednią infrastrukturę (*quartiers nurseries*). Jednym z istotnych aspektów podtrzymywania więzi rodzinnych oraz reintegracji rodzinnej we francuskich więzieniach jest funkcjonowanie „jednostek życia rodzinnego” (*unités de vie familiale* – UVF¹²), rodzaju mieszkań

¹¹ <http://femmesdedetenus.forumgratuit.org/t372-le-centre-nationale-d-observation-cno> [dostęp: 12.06.2015].

¹² <http://www.justice.gouv.fr/prison-et-reinsertion-10036/la-vie-en-detention-10039/le-maintien-des-liens-familiaux-12006.html> [dostęp: 24.02.2015].

usytuowanych wewnątrz więzień (2–3 pokoje zaopatrzone w pełną infrastrukturę mieszkaniową), gdzie osadzeni mogą spędzać do 72 godzin razem z małżonkami i dziećmi – dotyczy to głównie skazanych długoterminowych, ale prawo do korzystania z UVF mają wszyscy osadzeni. Co do zasady, strażnicy więzienni mają zakaz wkraczania na teren UVF, gdy przebywa tam osadzony z rodziną. Oceny UVF są jednak spolaryzowane – są albo jednoznacznie pozytywne (Kazemian, Catrin 2012, s. 18), albo negatywne (Rambourg 2009, s. 51–67), podkreślające niekorzystny wpływ tego rozwiązania na osadzonych, gdyż muszą oni stale zmieniać swoją rolę z „więziennej” na „rodzinną”, co może według krytyków, przyczyniać się do wystąpienia problemów tożsamościowych. Ogólna ocena ułatwionego dostępu skazanego do środowiska rodzinnego jest jednak pozytywna, zwłaszcza że wiele z rozwiązań (np. częstsze wizyty) nie jest kosztowna (Lecerf, Borvo Cohen-Seat 2012).

W systemie francuskim edukacja jest prawem więźnia, a zasady edukacji są zintegrowane z poszczególnymi etapami jego pobytu w zakładzie karnym – od rozpoczęcia odbywania kary do etapu przygotowania go do wyjścia z więzienia. Osadzeni mają zagwarantowane prawo do edukacji podstawowej (*Okólnik* 2011) – obowiązkiem edukacyjnym objęci są nieletni oraz najgorzej wykształceni, zaś analfabeci i cudzoziemcy do nauki języka francuskiego. Osadzonym oferowane są szkolenia przyuczające do zawodów o niskich kwalifikacjach w wymiarze co najmniej sześciu godzin tygodniowo, nauczanie na odległość organizowane przez organizacje pozarządowe. Działania edukacyjne objęte są jednak klauzulą: państwo ma obowiązek wkraczania tam, gdzie pozarządowe programy nauczania na odległość nie są wystarczające (Bernath, Szűcs 2009, s. 354–355)¹³. Osadzonym umożliwiana jest także edukacja na poziomie wyższym (odbywa się ona głównie korespondencyjnie i realizowana jest przez uniwersytety – 41% i Cned – 34% (Milly 2001, s. 108). Mogą oni korzystać również z pomocy doradców penitencjarnych.

Praca we francuskich więzieniach nie jest obowiązkiem, a możliwość jej wykonywania zależy od jej dostępności. Więźniów pracujących nie dotyczy duża część regulacji z kodeksu pracy. W przykładowych warsztatach, manufakturach, fabrykach podzespołów zatrudniani są głównie osadzeni na długoletnie kary pozbawienia wolności (*maisons centrales* oraz *centres de détention*), gdyż praca przez nich wykonywana wymaga większych kwalifikacji, które mogą być przez nich uzyskane w toku reedukacji więziennej. Na poziomie departamentu, w ramach

.....

¹³ Funkcjonują trzy kanały tego typu edukacji, które są dostępne dla osadzonych: Auxilia – stowarzyszenie oferujące kursy na poziomie podstawowym i średnim, realizowane przez nauczycieli (zarówno aktywnych, jak i emerytowanych) – są to szkolenia zarówno odpłatne, jak i bezpłatne, stanowiące 50% wszystkich kursów; Narodowe Centrum Nauczania na Odległość (Cned – Centre national d'enseignement à distance) – rządowy program nauczania na odległość, który organizuje ok 20% wszystkich kursów; inne stowarzyszenia (AFEC, AFPA, GRETA), oferujące głównie kształcenie zawodowe i prowadzące ok 30% kursów.

współpracy *Pole emploi* i SPIP, od 2013 roku działa specjalna komórka doradców penitencjarnych (*conseillers Pole emploi/justice*), której zadaniem jest poszukiwanie miejsc pracy dla tych osadzonych, którym zbliża się termin opuszczenia więzienia¹⁴ oraz ewentualne wnioskowanie o zmianę kary orzeczonej (*aménagement de peine*) w celu umożliwienia skazanemu podjęcia pracy (Stępiak 2003, s. 78–88).

Działania związane z kształceniem zawodowym, edukacją, funkcjonowaniem więziennych bibliotek, rekreacją, sportem i kulturą są koordynowane przez lokalnych pedagogów odpowiedzialnych za szkolnictwo na poziomie regionu lub departamentu w porozumieniu z SPIP.

Skazani mogą ubiegać się o tymczasowy zasiłek dla opuszczających więzienie, zaś ci, którzy kwalifikują się do otrzymywania pomocy z Urzędu Pracy, automatycznie otrzymują prawo do świadczeń zdrowotnych oraz rodzinnych. Skazani bezrobotni, przez rok mają prawo do zwrotu kosztów leczenia. Warunkowo zwolnieni, skazani na karę ograniczenia wolności lub dozoru elektronicznego mają pełen dostęp do rynku pracy, ale osoby skazane na okres dłuższy nie są uznawane za ciągle gotowe do podjęcia pracy, nie mogą więc zostać wpisane na listę poszukujących pracy.

W celu ułatwienia skazanym dostępu do podstawowych dóbr i zasobów w momencie wyjścia z więzienia (mieszkanie, praca, wykształcenie, opieka zdrowotna itd.), organizowana jest sieć partnerów instytucjonalnych. Francuskie Ministerstwo Sprawiedliwości zawiera umowy ramowe z organizacjami pozarządowymi działającymi zarówno na poziomie lokalnym, jak i krajowym, które świadczą pomoc na rzecz osób wychodzących z więzienia (część z usług jest refiansowana ze środków publicznych).

Podstawowym celem oraz miarą efektywności francuskich działań reintegracyjnych jest wskaźnik recydywy, który z roku na rok wzrasta. Francuskie działania systemowe związane z reintegracją społeczną są źle oceniane również z uwagi na przepełnienie więzień, ich niski standard oraz mało skuteczne działania reintegracyjne. Podkreślane są także negatywne skutki przerostu roli sektora pozarządowego w polityce reintegracyjnej, co implikuje problemy związane z empiryczną ewaluacją działań i wygenerowaniem spójnej polityki postpenitencjarnej (Herzog-Evans 2014, s. 42–56).

Zjednoczone Królestwo Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej

Zjednoczone Królestwo Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej ma jedną z największych populacji więźniów w Europie¹⁵. Od początku lat 90. ub. wieku w wię-

¹⁴ Umowa ramowa o współpracy między *Pole emploi* a administracją penitencjarną z 2013–2015, http://www.justice.gouv.fr/art_pix/convention_pole_emploi.pdf [dostęp: 24.02.2015].

¹⁵ http://www.prisonstudies.org/highest-to-lowest/prison-population-total?field_region_taxonomy_tid=14 [dostęp: 23.05.2015].

zieniach angielskich, walijskich i szkockich liczba osadzonych wzrosła prawie dwukrotnie. System Zjednoczonego Królestwa kładzie nacisk na retrybucyjną rolę kary, łącząc dążenie do wymierzania bardzo restrykcyjnych kar z dużą kontrolą nad sprawcami przestępstw i wykroczeń. Dwie z *constituent parts* – Anglia i Walia – mają wspólną administrację systemu penitencjarnego – Narodową Służbę Organizacji Skazanych (*National Offender Management Service*), której podlega Narodowa Służba Probacyjna (*National Probation Service*) i Służba Więzienna Jej Wysokości (*Her Majesty Prison Service*), zaś Północna Irlandia i Szkocja własne: Północnoirlandzką Służbę Więzienną i Szkocką Służbę Więzienną. Każda z nich podlega odpowiedniemu Ministerstwu Sprawiedliwości lub organowi mu odpowiadającemu oraz funkcjonuje na podstawie tylko częściowo spójnych aktów prawnych, z uwagi na to, że system prawny Zjednoczonego Królestwa jest niejednolity i przyznaje szereg uprawnień władzom lokalnym, w tym prawo do tworzenia aktów prawnych w sferze sprawiedliwości oraz niektórych aspektach prawa karnego¹⁶. Postawą prawną dla uruchomienia opieki penitencjarnej w Zjednoczonym Królestwie są rozproszone akty prawa, jednak za najważniejsze należy uznać *Criminal Justice Act* z 2003 roku, *Offender Rehabilitation Act* z 2014 roku oraz mnogie *Prison Order Acts* regulujące zasady widzeń, przepustek itd. *National Offender Management Service* akcentuje zarówno funkcję resocjalizacyjną kary, jak i jej znaczenie retrybucyjne i izolacyjne. Równocześnie duży nacisk jest położony na readaptację więźniów i nagradzanie ich za dobre zachowanie¹⁷. Głównym jego zadaniem jest koordynowanie pracy Służby Więziennej Jej Wysokości i Narodowej Służby Probacyjnej. Służba Więzienna Jej Wysokości jest umundurowaną formacją wykonującą zadania w zakresie: nadzoru nad odbywaniem kary izolacji, dbałości o porządek w zakładach karnych oraz udzielania pomocy więźniom w readaptacji społecznej.

Oprócz państwowych zakładów karnych w Anglii i Walii funkcjonuje 14 prywatnych placówek, w których odbywa wyroki około 11% ogółu skazanych. Prywatne więzienia są nadzorowane przez państwo i działają na podstawie 25-letnich kontraktów. Są one jednak znacznie bardziej przeludnione niż więzienia państwowe i osiągają gorsze wyniki podczas ewaluacji. Obecnie służba więzienna zatrudnia około 50 tysięcy pracowników – oficerów, instruktorów i terapeutów.

W brytyjskich zakładach karnych osadzeni lokowani są zazwyczaj w celach zbiorowych. Gwarantowany pakiet ich praw jest dosyć skromny: 30 minut spaceru dziennie, minimum jedna godzinna wizyta miesięcznie, nieograniczona, ale

¹⁶ Analiza dotyczy reprezentatywnego dla całego Zjednoczonego Królestwa systemu Anglii i Walii, z uwagi na to, że jest on największy (populacja więzienna podlegająca opiece HMPS wynosi obecnie 85 925 osób, szkockiemu systemowi – 7 331 osób, zaś Północnoirlandzkiej Służbie Więziennej – 1792 osoby).

¹⁷ <https://www.gov.uk/government/policies/reducing-reoffending-and-improving-rehabilitation> [dostęp: 23.12.2014].

cenzurowana korespondencja, korzystanie z płatnego telefonu więziennego (rozmowy mogą być kontrolowane), otrzymywanie (za opłatą) e-maili w formie wydruków. Przepustki są udzielane w ostatnim okresie odbywania kary (*resettlement releases*), w celu opieki nad dzieckiem (*childcare releases*) oraz w wyjątkowych, uzasadnionych okolicznościach (*special releases*)¹⁸. Więźniarki z dziećmi mogą ubiegać się o odbywanie kary izolacji w specjalnych oddziałach znajdujących się w wybranych zakładach karnych, do momentu ukończenia przez dziecko 18 miesiąca życia.

Edukacja prowadzona w systemie penitencjarnym w Anglii i Walii jest realizowana przez prywatne podmioty na zasadzie kontraktów. Poziom edukacji więziennej jest jednak uważany za bardzo niski. Osadzeni mają prawo uczestniczyć w kursach i szkoleniach, zarówno na poziomie edukacji podstawowej, kursów zainteresowań, jak i szkoleń zawodowych. Edukacja i kursy zawodowe są organizowane dla wszystkich chętnych jedynie w 22 więzieniach, pozostałe, z racji przepełnienia, są w stanie prowadzić szkolenia tylko dla części skazanych. Kursy zawodowe są w większości certyfikowane – certyfikaty GCSEs lub NVQ są powszechnie uznawane na rynku pracy. Więźniowie mogą bez żadnych limitów prowadzić edukację korespondencyjną korzystając między innymi z oferty *Open University*.

Więźniowie mają także możliwość podjęcia pracy w zakładach karnych i poza ich murami. Wprawdzie praca jest płatna, jednak jest to zazwyczaj stawka znacząco niższa niż rynkowa. Całość zarobionych pieniędzy jest przekazywana więźniowi do jego dyspozycji. Praca wykonywana wewnątrz więzienia odbywa się w przywiezionych zakładach pracy pod opieką instruktorów i często jest elementem kursów zawodowych. Więźniowie przebywający w zakładach otwartych mogą pracować poza murami więzienia, zarówno w ramach działalności zakładu karnego, jak i dla zewnętrznych podwykonawców. Więzienia prywatne zachęcają pracodawców do zatrudniania więźniów jako taniej siły roboczej, co rodzi dylemat etyczny – praca więźniów przy niskich stawkach jest formą nieuczciwej konkurencji. Jednocześnie brytyjski system penitencjarny nie jest w stanie zapewnić pracy i edukacji wszystkim chętnym osadzonym (*Annual Report 2014*).

Byli więźniowie mogą ubiegać się także o wsparcie *Jobseeker's Allowance*, funduszu pomocy socjalnej dla bezrobotnych aktywnie szukających pracy. Pod opieką doradcy zawodowego (*work coach*) przygotowują aplikację o pracę, którą następnie rozsyłają do potencjalnych pracodawców. Otrzymują tygodniowy zasiłek do momentu znalezienia zajęcia pod warunkiem aktywnego poszukiwania i meldowania się w biurze *Jobseeker's Allowance* w wyznaczonych terminach. Od 2010 roku funkcjonuje program „Fresh Start Initiative”, który pozwala zapisać się do *Jobseeker's Allowance* już w końcowym momencie odbywania kary. Oprócz zapo-

¹⁸ Przepustki są regulowane przez Prison act n. 6300: <http://www.insidetime.org/resources/psi/psi-2012-21-rotl.pdf> [dostęp: 25.11.2014].

mogi *Prison discharge grant* w wysokości tygodniowego zasiłku (50–70 funtów, zależnie od wieku uwolnionego) wydawanego przez *Jobseeker's Allowance*, więźniowie są zachęcani do szukania pomocy finansowej w różnorodnych funduszach. Są to między innymi: *Money discretionary funds* (dla szerokiej grupy osób – byłych więźniów, bezdomnych, osób w nagłej i trudnej sytuacji finansowej), *Local welfare assistance* i *Short term benefit advances* (oba fundusze są przewidziane dla wszystkich obywateli o niskim dochodzie lub znajdujących się w sytuacji kryzysowej). Więźniowie, którzy nie mają stałych miejsc zamieszkania, zachęcani są do szukania pomocy w celu otrzymania *Housing Benefit* (zasiłku mieszkaniowego). Ponadto, wiele organizacji pozarządowych stara się pomóc więźniom w zmniejszeniu dolegliwości kary podczas jej odbywania oraz po jej zakończeniu. Część oferowanych przez nich form pomocy jest współfinansowana ze środków publicznych. NGO skupiają się głównie na pomocy w zakresie: zatrudnienia (*Unlock*), zdobycia środków finansowych na zrealizowanie konkretnego celu życiowego (*Hartman Trust*), walki z uzależnieniami (*Shelter*), readaptacji (*Hartman Trust*, *Unlock*, *NACRO*), doradztwa prawnego (*Unlock*), wsparcia rodzin osadzonych (*Action for Prisoners' and Offenders' Families*, *Family Lives*) oraz pomocy mieszkaniowej (*Shelter*, *NACRO*). Analiza PFG (*Prisoner's Finance Gap*), czyli okresu pomiędzy wyjściem z więzienia i otrzymaniem zasiłku/pensji, wykazała, że w większości przypadków wymienione wyżej formy pomocy są niewystarczające i byli więźniowie są zmuszeni korzystać z pomocy bliskich lub zaciągać pożyczki (Meadows, Feasey i in. 2010).

W analizowanym systemie penitencjarnym dużo mniejszy nacisk kładzie się na oddziaływanie readaptacyjne niż na samo karanie, stąd też osadzeni wracają zazwyczaj do przestępstwa¹⁹. Szacuje się, że ponad 57% skazanych na karę pozbawienia wolności wraca do przestępstwa w ciągu roku. Brytyjska polityka penitencjarna i postpenitencjarna jest nieustannie krytykowana przez organizacje pozarządowe, np. *Prison Report Trust*, które w kolejnych raportach zwracają uwagę, że zamiast zaostrzania kar i zwiększania liczby więźniów, właściwe byłoby otoczenie skazanych lepszą opieką readaptacyjną, zwłaszcza w sferze pracy i edukacji. Raport z 2012 roku dostarcza bowiem bardzo niepokojących statystyk – 48% skazanych znajduje się poniżej poziomu 11-latka w umiejętności czytania, 64% w zakresie liczenia i 82% w zakresie umiejętności pisanie. Jedynie 36% skazanych po zakończeniu kary pozbawienia wolności podejmuje pracę, terapię lub uczy się. Symptomatyczny jest fakt, że 79% osadzonych, którzy nie mieli miejsca zamieszkania w momencie osadzenia, zostało ponownie osadzonych z racji nieumiejętności odnalezienia się na wolności (Edgar, Aresti, Cornish 2012).

.....

¹⁹ Local Adult Reoffending 1 January 2013 – 31 December 2013 England and Wales, Ministry of Justice Statistics bulletin 20 May 2014: https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/312417/local-adult-reoffending-trusts-jan13-dec13.pdf [dostęp: 25.11.2014].

Pomimo wielu wartościowych rozwiązań w zakresie readaptacji społecznej skazanych, system pomocy reintegracyjnej (penitencjarnej i postpenitencjarnej) w Zjednoczonym Królestwie Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej jest oceniany jako nieskuteczny, z uwagi na wysokie wyroki, restrykcyjne podejście Służby Więziennej do skazanych, złe warunki więzienne oraz słabą ofertę form pracy resocjalizacyjno-readaptacyjnej.

Polski system penitencjarny i postpenitencjarny na tle innych państw europejskich

Polskie zakłady karne są administrowane przez Służbę Więzienną – umundurowaną i uzbrojoną formację podległą Ministrowi Sprawiedliwości. Jednostkami organizacyjnymi Służby Więziennej są: Centralny Zarząd Służby Więziennej, okręgowe inspektoraty Służby Więziennej, zakłady karne i areszty śledcze oraz ośrodki szkolenia i ośrodki doskonalenia kadr Służby Więziennej. W polskich zakładach karnych prowadzone są trzy systemy wykonywania kary pozbawienia wolności: zwykły, programowanego oddziaływania i terapeutyczny. W ujęciu statystycznym pracownicy polskiej Służby Więziennej mają mniejszy niż w innych krajach staż pracy, ale wyższy poziom wykształcenia (dużo osób ma kierunkowe wykształcenie wyższe, głównie pedagogiczne).

Dominacja kar pozbawienia wolności nad innymi typami kar za różne, często drobne, przestępstwa nosi znamiona poważnej wady systemowej. W innych analizowanych krajach problem ten traktowany jest międzyresortowo, czy wręcz poruszany w formie otwartej debaty publicznej (np. o depenalizacji pewnego typu przestępstw). Jako poważny mankament systemowy wskazywany jest także „mundurowy” charakter polskiego więzienia, który służy budowaniu atmosfery „instytucji totalnej”, ale zdecydowanie nie sprzyja resocjalizacji, rozumianej jako przygotowanie skazanych do ponownego włączenia się w życie społeczne. Ponadto, w porównaniu z systemem duńskim, gdzie osadzony ma pełnię praw przysługujących skazanym aż do momentu, w którym w ramach kary zostanie ich pozbawiony, w Polsce prawa te mają charakter nagród (np. przepustek) i mogą być uzyskane np. ze względu na dobre sprawowanie osadzonego.

Polski system penitencjarny uznaje reintegrację społeczną za jedną z podstawowych funkcji kary więzienia, obok szeregu innych – izolacji, bezpieczeństwa oraz ochrony skazanych. Jednym z podstawowych narzędzi reintegracyjnych jest aktywizacja zawodowa i reedukacja. Więźniowie mają wprowadzić obowiązek pracy (w roku 2014 zatrudnionych było 34,7% więźniów – ogółem 10 052 osób i jest to wzrost o 3,2% w stosunku do roku poprzedniego), jednak wykonują zwykle prace niepodnoszące ich kwalifikacji. W omawianym okresie w strukturze zatrudnienia dominowały przywiezione zakłady pracy (przedsiębiorstwa państwowe i instytucje gospodarki budżetowej), gdzie zatrudnionych było 1 774 osadzonych

oraz prace porządkowe i pomocnicze o charakterze administracyjno-gospodarczym, które wykonywało 5 870 osadzonych²⁰. Pracującym więźniom przysługuje okres „wakacji” – w tym czasie uzyskują preferencje w zakresie wizyt, dłuższy spaceriak, priorytet w uczestnictwie w przedsięwzięciach kulturalnych itd.

W Polsce więźniowie za wykonaną pracę otrzymują ekwiwalent w wysokości co najmniej minimalnego wynagrodzenia – w 2014 roku była to kwota 1 138,56 zł (średnia stawka za roboczogodzinę wyniosła 10,14 zł)²¹. Bez wynagrodzenia osadzeni mogą wykonywać prace porządkowe na rzecz zakładów karnych (sprzątanie, pranie, gotowanie itd.), a także na rzecz samorządów w zakresie nie większym niż 90 godzin miesięcznie. W 2011 roku do polskiego prawa weszło postanowienie nakazujące wypłacanie co najmniej minimalnego wynagrodzenia skazanym, a pracodawcy zatrudniający osadzonych mogą odzyskać 20% wypłaconego wynagrodzenia pod warunkiem złożenia wniosku. Skazanych otrzymujących wynagrodzenie za pracę jest o około połowę mniej niż tych, którzy pracują nieodpłatnie. Jest to czynnik oddziałujący negatywnie na wpływy finansowe do Funduszu Pomocy Postpenitencjarnej. Ponadto, przedsiębiorstwa przywięziennne borykają się z poważnymi trudnościami, gdyż muszą funkcjonować w warunkach gospodarki wolnorynkowej przy jednoczesnych ograniczeniach związanych z zatrudnianiem specyficznej kategorii pracowników – więźniów. Rozwiązania prawne nie uwzględniają jednak wystarczająco tych skomplikowanych i wyjątkowych aspektów. Co więcej, pozycja konkurencyjna państwowych firm zatrudniających i tak niewielu skazanych jest bardzo niekorzystna, co powoduje, że są one nierentowne i w związku z tym likwidowane.

W zakładach karnych prowadzi się nauczanie skazanych (od września 2013 r. działa 18 centrów kształcenia ustawicznego). Osadzeni mają możliwość uczenia się także w pozawięziennych placówkach edukacyjnych oraz mogą podejmować studia wyższe. W roku szkolnym 2013/2014, w szkołach przywięziennych i poza więzieniami nauczaniem objętych było 4 459 osadzonych²². W CKU nauczanie prowadzone jest na wszystkich poziomach edukacyjnych, tj. szkoły podstawowej, gimnazjum, liceum ogólnokształcącego, technikum uzupełniającego, szkoły policealnej. Ponadto, w jednostkach penitencjarnych prowadzone są kwalifikacyjne kursy zawodowe finansowane z różnych źródeł (w 2014 roku odnotowano 4 209 absolwentów nauczania kursowego). W Polsce działa także kilkanaście organizacji pozarządowych prowadzących szkolenia zawodowe i działania z zakresu reintegracji zawodowej więźniów (Woźniakowska 2006). Nie ma jednak dobrej koordynacji działań w tym zakresie, zarówno na poziomie lokalnym, jak i regionalnym. Stąd też wydaje się, że francuski przykład działań kierowanych przez lokalnych pedagogów, a związanych z więziennymi bibliotekami, kształceniem zawodowym

.....

²⁰ <http://sw.gov.pl/Data/Files/001c169lidz/rok-2014.pdf> [dostęp: 19.06.2015].

²¹ Ibidem.

²² Ibidem.

i edukacją więźniów, działaniami sportowymi i kulturalnymi, jest rozwiązaniem dobrze rokującym również w polskich warunkach.

Jednym z podstawowych narzędzi resocjalizacji i readaptacji społecznej więźniów są prowadzone w zakładach karnych zajęcia kulturalne i sportowe, zwykle koordynowane przez organizacje pozarządowe. Większość przeprowadzanych projektów, zarówno rządowych, jak i pozarządowych, ma jednak niewielką skalę i niewielkie budżety, utrudniające wiarygodną weryfikację ich skuteczności. Do dobrych i efektywnych programów zaliczyć można między innymi program „Wolontariat skazanych w Polsce”, którego efektem było uzyskanie pozytywnych zmian w postawach i hierarchii wartości oraz poprawę kontroli agresji i autoagresji u uczestniczących w nim więźniów (Cegielska 2009). W ramach Programu Operacyjnego Kapitał Ludzki, realizowanego w latach 2007–2013, wykonano także wiele przedsięwzięć poprawiających sytuację zawodową więźniów. Jednym z nich był pilotażowy projekt²³, zakładający zintensyfikowane szkolenia zawodowe, poradnictwo prawne oraz doradztwo zawodowe dla grupy 40 tysięcy więźniów, przygotowujący ich do wejścia na rynek pracy po odbyciu kary pozbawienia wolności. Z funduszy unijnych sfinansowano także badanie jakościowe czynników wpływających na skuteczność reintegracji w kontekście podjęcia pracy zawodowej²⁴.

Polski Kodeks karny wykonawczy²⁵ zobowiązuje organy administracji rządowej, samorządu terytorialnego i kuratorów sądowych do udzielania skazanym i ich rodzinom niezbędnej pomocy w formie materialnej, medycznej, prawnej oraz w zakresie zatrudnienia i mieszkania. Współpracę podmiotów zaangażowanych w działania reintegracyjne koordynuje w Polsce Rada Główna ds. Społecznej Readaptacji i Pomocy Skazanym, a także Rady Terenowe ds. Społecznej Readaptacji i Pomocy Skazanym (łącznie, w dziewięciu województwach funkcjonuje obecnie 11 rad)²⁶. Działania ukierunkowane są na współpracę organów państwowych i przedstawicieli społeczeństwa w zapobieganiu przestępczości i wykonywaniu orzeczeń. Zadania Rady Głównej koncentrują się także na świadczeniu pomocy skazanym w readaptacji społecznej (zwłaszcza materialnej, medycznej, w znalezieniu pracy i zakwaterowaniu), a także wykonywaniu kontroli społecznej

²³ Projekt był zatytułowany: „Cykl szkoleniowo-aktywizacyjny służący podniesieniu kwalifikacji zawodowych osób pozbawionych wolności oraz przygotowaniu ich do powrotu na rynek pracy po zakończeniu odbywania kary pozbawienia wolności”.

²⁴ Raport z badań jakościowych na temat programu badawczo-szkoleniowego dotyczącego aktywizacji zawodowej i społecznej więźniów. Projekt „Proces aktywizacji zawodowej i społecznej byłych więźniów”, http://www.zmiananalepsze.com.pl/Rapoort_badania_jakosciowe.pdf [dostęp: 22.11.2014].

²⁵ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny wykonawczy (Dz.U. 1997 Nr 90, poz. 557 z późn. zm.).

²⁶ Rozporządzenie Prezesa Rady Ministrów z dnia 21 sierpnia 1998 r. w sprawie określenia szczegółowych zasad i trybu powoływania oraz działania Rady Głównej do Spraw Społecznej Readaptacji i Pomocy Skazanym, a także rad terenowych do spraw społecznej readaptacji i pomocy skazanym (Dz.U. 1998 Nr 113, poz. 723).

i dokonywaniu oceny polityki penitencjarnej (art. 40 § 1 i art. 41 § 1 Kodeksu karnego wykonawczego). W skład Rady Głównej wchodzi przedstawiciele Ministerstw: Sprawiedliwości, Pracy i Polityki Społecznej, Zdrowia i Opieki Społecznej, Edukacji Narodowej, Spraw Wewnętrznych i Administracji, Obrony Narodowej, Policji, Służby Więziennej, przedstawiciele nauki, stowarzyszeń, fundacji, organizacji i instytucji, których celem jest realizacja zadań związanych z readaptacją skazanych oraz kościołów i innych związków wyznaniowych. Rolę doradczą pełni Rada Polityki Penitencjarnej, dając impulsy i oceniając działalność systemu więziennictwa. Z państwowego i celowego Funduszu Pomocy Pokrzywdzonym oraz Funduszu Pomocy Postpenitencjarnej opuszczający więzienia skazani mogą uzyskać porady prawne, psychologiczne lub zawodowe, a także skorzystać z kursów zawodowych. Oprócz więziennictwa dysponentami środków przeznaczonych na udzielanie pomocy osobom zwalnianym z zakładów karnych i ich rodzinom są także sądy, kuratorzy oraz organizacje pozarządowe.

Zgodnie z Ustawą o pomocy społecznej²⁷, świadczenia z Funduszu Pomocy Postpenitencjarnej są udzielane skazanemu i jego rodzinie do momentu uzyskania świadczenia z puli pomocy społecznej, nie dłużej jednak niż przez trzy miesiące od dnia opuszczenia zakładu karnego. Jak wynika z rocznej informacji statystycznej, w 2014 roku udzielono ogółem 132 031 świadczeń na kwotę 9 216 251 zł, przy czym średnia wartość świadczenia wyniosła 70 zł i była wyższa o 15 zł w porównaniu z 2013 rokiem²⁸. Środki z Funduszu mogą być wykorzystywane m.in. na finansowanie szkoleń, kursów, programów podnoszących kompetencje społeczne osadzonych, zakup niezbędnych materiałów (w roku 2014 na te cele wydano 4 874 966 zł²⁹). Głównym źródłem Funduszu Pomocy Postpenitencjarnej są potrącenia z wynagrodzeń uzyskiwanych przez zatrudnionych odpłatnie skazanych. Wobec niewielkiej liczby takich osadzonych również wpływy do Funduszu są niewielkie i wyniosły w 2013 roku niespełna 8 mln zł. Symptomatyczna jest przy tym średnia wartość świadczenia wynosząca 55 zł.

Byli więźniowie mogą korzystać również z pomocy i wsparcia oferowanego przez jednostki samorządowe, organizacje pożytku publicznego oraz związki wyznaniowe. W porównaniu z Francją, gdzie odchodzi się od trendu zlecania zadań systemu penitencjarnego i postpenitencjarnego podmiotom pozarządowym na drodze otwartych konkursów z uwagi na niską skuteczność takiej polityki (projekty te są krótkoterminowe i mają lokalny, nieskoordynowany charakter), w Polsce ta tendencja ma charakter wzrostowy.

Poważnym mankamentem polskiego systemu postpenitencjarnego jest pomijanie rodzin skazanych w ich wysiłkach reintegracyjnych. Większość oddzia-

.....

²⁷ Ustawa z 12 marca 2004 roku o pomocy społecznej (z późn. zm.).

²⁸ <http://sw.gov.pl/Data/Files/001c169lidz/rok-2014.pdf> [dostęp: 19.06.2015].

²⁹ Ibidem.

ływań naprawczych jest adresowana niemal wyłącznie do osób skazanych. Rodzinom więźniów i byłych więźniów jest udzielane wsparcie pośrednie, polegające na oddziaływaniach resocjalizujących podejmowanych przez służbę więzienną wobec uwięzionych członków ich rodzin. Przygotowanie osadzonych do readaptacji w środowisku rodzinnym powinno uwzględniać intensywną terapię rodzinną prowadzoną w zakładach karnych w okresie przygotowującym osadzonych do życia na wolności, z możliwością kontynuowania jej w warunkach wolnościowych (w ramach pomocy postpenitencjarnej). Jest to o tyle istotne, że większość członków rodzin z problemem penitencjarnym wykazuje nie tylko depryzację potrzeb związanych z codzienną egzystencją (rzeczowych i finansowych), ale przede wszystkim wymaga oddziaływań w zakresie kształcenia umiejętności radzenia sobie w sytuacjach trudnych, odnawiania utraconych lub nadwątlonych więzi z członkiem rodziny przebywającym w więzieniu, kompetencji społecznych i wielu innych sprawności niezbędnych do bezpiecznego funkcjonowania społecznego (Nowak 2012). Niestety pomoc penitencjarna i postpenitencjarna w tym zakresie usług społecznych jest zdecydowanie niewystarczająca (Stępnia 2007; Pstrąg 2009; Marczak 2009; Szymanowska, Korwin-Szymanowski 2009).

Na słabość pomocy postpenitencjarnej w Polsce wskazuje wysoki wskaźnik recydywy. W 2014 roku odnotowano 39 067 przypadków powrotności do przestępstwa, o 614 więcej niż w roku 2013³⁰ oraz stale wzrastającą liczbę skazanych zasilających obszar wykluczenia społecznego. Na poziomie wsparcia zarówno systemowego, jak i lokalnego, występują wyraźne niedostatki współpracy międzyinstytucjonalnej (*networkingu*). Potwierdzają to wyniki badań empirycznych, które potwierdzają niedostateczny poziom współpracy między instytucjami zobligowanymi do udzielania systemowej pomocy postpenitencjarnej byłym więźniom oraz ich rodzinom (Marczak 2009). Nie ma systemu obiegu informacji oraz koordynacji, baz danych zawierających opis sytuacji rodzinno-społeczno-zawodowej skazanych na poziomie centralnym i lokalnym (zarówno Rada Główna, jak i Rady Terenowe nie mają takich danych). Proces readaptacji i reintegracji skazanych znacznie utrudnia niewielka pula środków finansowych, którą dysponuje polski system pomocy postpenitencjarnej. Powoduje to, że choćby wysoko oceniane przez specjalistów np. rozwiązania duńskie (np. dotowane z funduszy publicznych hostele dla osób opuszczających więzienie) lub francuskie (np. funkcjonowanie „jednostek życia rodzinnego”: *unités de vie familiale* – UVF), w polskich warunkach wydają się nieosiągalne właśnie z powodu braku środków na te cele.

.....

³⁰ Ibidem.

Propozycja zmian systemowych w zakresie readaptacji i reintegracji społecznej skazanych oraz ich rodzin

W prezentowanym modelu działań społecznych o charakterze sieciowo-systemowym (Nowak 2014)³¹, podejmowanych na rzecz skazanych i ich rodzin w zakresie readaptacyjno-reintegracyjnym, organizatorem pomocy na poziomie centralnym jest, tak jak dotychczas, Rada Główna ds. Społecznej Readaptacji i Pomocy Skazanym, która powołuje wojewódzkie Readaptacyjne Rady Terenowe (RRT), dla których jest jednostką nadzorującą (ryc. 1). W skład RRT wchodzi: przewodniczący – sędzia Sądu Apelacyjnego oraz członkowie (10 osób) – przedstawiciele instytucji lokalnych wspierających proces readaptacji społecznej skazanych.

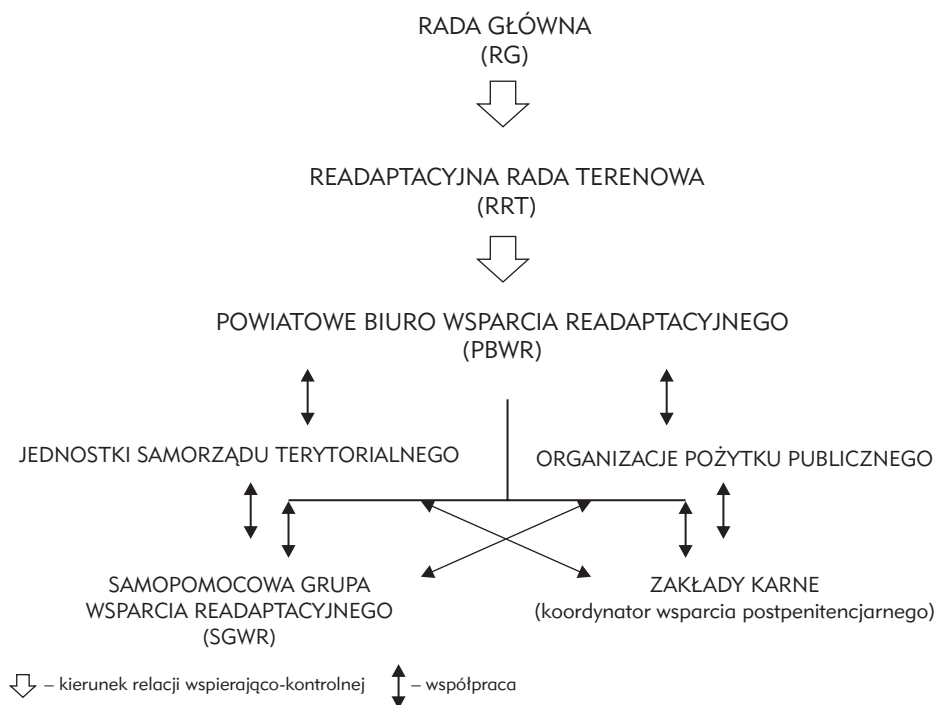
Bazą działania Readaptacyjnych Rad Terenowych zlokalizowanych w miastach wojewódzkich są **Powiatowe Biura Wsparcia Readaptacyjnego (PBWR)**, których główne działanie, oparte na ścisłej współpracy z jednostkami samorządu terytorialnego oraz organizacjami pożytku publicznego, ukierunkowane jest na gromadzenie danych o możliwościach otrzymania realnego, lokalnego wsparcia readaptacyjnego (stworzenie readaptacyjnej bazy danych dla byłych więźniów). Ich zadaniem jest także koordynowanie działań podejmowanych w środowisku lokalnym, w obszarach: **edukacji** (współpraca z Centrami Kształcenia Zawodowego i Ustawicznego i uczelniami funkcjonującymi na danym terenie); **zatrudnienia** (PUP – wydzielona pula ofert pracy dla byłych więźniów oraz kwalifikacyjnych kursów zawodowych); **pomocy społecznej** (współpraca z instytucjami pomocy społecznej). Kierunki i priorytety w działalności PBWR obejmują także: monitorowanie losów skazanych, ich reedukację i edukację zawodową oraz wspieranie w rozwoju, jak również równoległe wspieranie kompetencyjne, finansowe i rzeczowe wszystkich członków rodzin z problemem penitencjarnym. Korzystanie ze wsparcia PBWR jest dobrowolne.

Oprócz pracowników administracyjnych oraz współpracujących kuratorów sądowych, wolontariuszami (pracownikami) PBWR są także odpowiednio przeszkoleni byli więźniowie, będący silną grupą wsparcia dla skazanych opuszczających jednostki penitencjarne. Przy PBWR-ach mogą być także tworzone samopomocowe **Grupy Wsparcia Readaptacyjnego (GWR)**, których członkami są byli więźniowie, pozytywnie i trwale zaadaptowani społecznie i zintegrowani ze społecznością lokalną.

Istotnym elementem modernizacji systemowej jest utworzenie w zakładach karnych Punktów Informacyjnych dla osadzonych, dysponujących ogólnopolską, readaptacyjną bazą danych i współdziałających z lokalnymi PBWR-ami. Innym

.....
³¹ Autorami prezentowanego projektu zmian systemowych w zakresie readaptacji i reintegracji społecznej skazanych są B.M. Nowak i M. Konopczyński.

rozwiązaniem może być powołanie więziennego **koordynatora pomocy post-penitencjarnej**, którego zadaniem jest sporządzanie wstępnej diagnozy potrzeb skazanych opuszczających zakłady karne, na podstawie wywiadów ze skazanymi oraz wykazów działań prowadzonych w jednostkach penitencjarnych w ramach przygotowania osadzonych do readaptacji społecznej (chodzi o to, by działania readaptacyjno-reintegracyjne nie były dublowane). Informacje te przekazywane są następnie do lokalnych PBWR-ów. Wymagane jest przy tym odpowiednie przeszkolenie funkcjonariuszy penitencjarnych, aspirujących do pełnienia funkcji więziennego koordynatora pomocy postpenitencjarnej.



Ryc. 1. Schemat organizacji wsparcia readaptacyjno-reintegracyjnego

Źródło: opracowanie własne.

Naszukowany powyżej model jest zaledwie wstępną, bardzo ogólną propozycją zmian, która będzie rozwijana w toku dalszych analiz teoretycznych i badań empirycznych. Nie jest to jednak zadanie łatwe, gdyż wymaga czasu, głębokiego zaangażowania i dużego wysiłku intelektualnego, a także współpracy wielu osób – zarówno teoretyków, jak i praktyków. Dobrze opracowany projekt modernizacji systemowej wymaga dobrej orientacji w teoretycznych nurtach nowoczesnego zarządzania, trendach organizacyjnych oraz efektywnych rozwiązaniach systemowych stosowanych w innych państwach.

Mam nadzieję, że propozycja przedstawiona w artykule zainspiruje badaczy do dalszych poszukiwań empirycznych oraz wzbudzi refleksję i skłoni centralnych decydentów do sukcesywnego dokonywania konstruktywnych zmian systemowych. Jestem bowiem przekonana, że w rzeczywistości, w której przyszło nam żyć – trudnej, pełnej zagrożeń i rozchwianej aksjologicznie – wszyscy musimy myśleć i działać kreatywnie, musimy opracowywać innowacyjne projekty badań i budować konstrukty teoretyczne, uaktywniać potencjały intelektualne i środowiskowe oraz dokonywać wielu prób zmiany sztywnych strategii administracyjnych w zakresie wdrażania inicjatyw w sferze rozwiązań systemowych. Tylko wówczas to, co niewydolne i nieefektywne w ludzkim myśleniu i działaniu, zostanie przepracowane na innowacyjne, sprawne i skuteczne, a tym samym wartościowe i użyteczne zarówno dla nas, jak i dla przyszłych pokoleń.

Abstract: Social Reintegration of Prisoners in Selected European Union Countries

In reference to problem of social readaptation of convicted for long-term imprisonment, the comparative analysis of penitentiary systems and reintegration solutions from Denmark, France, Great Britain and Poland, was conducted and presented in the article. In the summary, different systemic changes were showed, which may increase the efficient operations and be helpful in effective post penitentiary assistance and preparation of people sentenced, to live and work in freedom. However, the most crucial fact is the decrease of social and financial costs bore by the society for prisoners, ex-prisoners and their dysfunctional families.

Key words: social adaptation, penitentiary systems, post-penitentiary systems

Bibliografia

- [1] Bartels L., Gaffney A., 2011, *Good Practice in Women's Prisons: A Literature Review*, „AIC Reports. Technical and Background Paper”, nr 41.
- [2] Bernath U., Szücs A., Tait A., Vidal M. (red.), 2009, *Distance and E-Learning in Transition. Learning Innovation, Technology and Social Challenges*, Wiley-ISTE, [bmw].
- [3] Cegielska J., 2009, *Wolontariat więźniów*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego”, nr 64–65.
- [4] Bosworth M. (red.), 2005, *Encyclopedia of Prisons and Correctional Facilities*, t. 2, Sage Publications, Oxford University, Oxford.
- [5] Greve V., Snare A., 2009, *Ideologies and Realities in Prison Law: Some Trends*, „Scandinavian Studies in Law”, Vol. 54.
- [6] Heine L., 2008, *Denmark*, [w:] *Probation in Europe*, (red.) van Kalmthout A.M., Durnescu I., Wolf Legal Publishers, Nijmegen.
- [7] Herzog-Evans M., 2014, *French Third Sector Participation in Probation and Reentry: Complementary or Competitive?*, „European Journal of Probation”, nr 6, kwiecień.
- [8] Kazemian L., Catrin A., 2012, *The French Prison System: Comparative Insights for Policy and Practice in New York and the United States*, Research and Evaluation Center, City University of New York, Nowy York.

- [9] Konopczyński M., 2007, *Metody twórczej resocjalizacji*, PWN, Warszawa.
- [10] Marczak M., 2009, *Resocjalizacyjne programy penitencjarne realizowane przez Służbę Więzienną w Polsce*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Uniwersytet Gdański, Kraków–Gdańsk.
- [11] Milly B., 2001, *Les professions en prison: convergences entre individualisme méthodologique et interactionnisme symbolique*, „L'Année Sociologique”, t. 51, nr 1.
- [12] Morgenstern C., 2011, *Judicial Rehabilitation in Germany – The Use of Criminal Records and the Removal of Recorded Convictions*, „European Journal of Probation”, t. 3, nr 1.
- [13] Nowak B.M., 2012, *Rodzina w kryzysie. Studium resocjalizacyjne*, PWN, Warszawa 2012.
- [14] Nowak B.M., 2014, *Kreowanie działań społecznych o charakterze resocjalizacyjno-readaptacyjnym. Podejście sieciowo-systemowe*, „Resocjalizacja Polska”, nr 7.
- [15] Płatek M., 2010, *Systemy penitencjarne państw skandynawskich na tle polityki kryminalnej karnej i penitencjarnej*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- [16] Pstrąg D., 2009, *Obawy skazanych związane z adaptacją do życia na wolności*, [w:] *Zagadnienia readaptacji społecznej*, (red.) Kozaczuk F., Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów.
- [17] Rambourg C., 2009, *L'assignation identitaire des unités de visites familiales*, „Déviance et Société”, nr 33.
- [18] Rentzman W., 2008, *Prison Policy, Prison Regime and Prisoners' Rights in Denmark*, [w:] *Prison Policy and Prisoners' Rights, Proceedings of the Colloquium of the IPPF, Stavern, Norway, 25–28 June 2008*, Nijmegen.
- [19] Rentzman W., 2013, *A Pathway to Reintegration of Prisoners – Strengthening Family Relations and the Importance of Closer Cooperation with Relevant Players*, „Zeitschrift für Soziale Strafrechtspflege”, nr 49.
- [20] Stępiak P., 2007, *Pomoc społeczna i pomoc postpenitencjarna jako wsparcie społecznej readaptacji skazanych. Pojęcia, geneza, rozwój*, [w:] *Resocjalizacja*, t. 2, (red.) Urban B., Stanik J.M., PWN, Warszawa.
- [21] Stępiak P., 2009, *Francuski system redukcji kary*, „Państwo i Prawo”, nr 2.
- [22] Szymanowska A., Korwin-Szymanowski G., 2009, *Stosunek instytucji świadczących pomoc do byłych skazanych*, [w:] *Zagadnienia readaptacji społecznej skazanych*, (red.) Kozaczuk F., Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów.
- [23] Wolff M., Rohrmann S., van Dick R., 2013, *Quantifying the Effects of a Resocialization Project for Prisoners*, „British Journal of Arts and Social Sciences”, t. 14, nr 2.

Źródła internetowe

- [24] Annual Report 2013–14, *HM Chief Inspector of Prisons for England and Wales*, https://www.justiceinspectorates.gov.uk/hmiprisons/wp-content/uploads/sites/4/2014/10/HMIP-AR_2013-14.pdf [dostęp: 22.05. 2015].
- [25] Arsrapport 2011, *The Danish Prison and Probation Service*, http://www.kriminalforsorgen.dk/Admin/Public/Download.aspx?file=Files%2FFiler%2FEnglish+summary_aarsrapport%2F2011.pdf [dostęp: 20.07.2015].
- [26] Edgar K., Aresti A., Cornish N., *Out for Good: Taking Responsibility for Resettlement*, Prison Report Trust 2012, <http://www.prisonreformtrust.org.uk/Portals/0/Documents/OutforGood.pdf> [dostęp: 25.11.2014].

- [27] Foote Galen, *Danish Prison System*, November 2012, <http://berkeleycenter.georgetown.edu/letters/the-danish-prison-system> [dostęp: 24.11.2014].
- [28] Hanson Ch., *Life Sentences in Europe*, <http://insidetime.org/life-sentences-in-europe-5/> [dostęp: 13.08.2015].
- [29] <http://cphpost.dk/news/violence-on-the-increase-at-danish-prisons.11726.html> [dostęp: 21.11.2014].
- [30] <http://femmesdedetenus.forumgratuit.org/t372-le-centre-nationale-d-observation-cno> [dostęp: 12.07.2015].
- [31] <http://highfive.net/en/side/public-authorities> [dostęp: 23.04.2015].
- [32] <http://sw.gov.pl/Data/Files/001c169lidz/rok-2014.pdf> [dostęp: 19.04.2015].
- [33] <http://website-box.net/se-keyword/life+sentence+length> [dostęp: 13.07.2015].
- [34] <http://www.epea.org/index.php?id=211> [dostęp: 22.11.2014].
- [35] <http://www.insidetime.org/articleview.asp?a=864> [dostęp: 13.07.2015].
- [36] <http://www.insidetime.org/resources/psi/psi-2012-21-rotl.pdf> [dostęp: 25.11.2014].
- [37] http://www.justice.gouv.fr/art_pix/convention_pole_emploi.pdf [dostęp: 24.02.2015].
- [38] <http://www.justice.gouv.fr/prison-et-reinsertion-10036/la-vie-en-detention-10039/le-maintien-des-liens-familiaux-12006.html> [dostęp: 24.02.2015].
- [39] <http://www.krimprod.dk/In-English-1486.aspx> [dostęp: 17.06.2015].
- [40] http://www.kuratorzy.gda.pl/sites/kuratorzy.gda.pl/files/STA%C5%BB%20%20W%20%20DANII-2013-5.3.2013-I_0.pdf [dostęp: 22.11.2014].
- [41] <http://www.nice.org.uk/guidance/cg77/resources/guidance-antisocial-personality-disorder-pdf> [dostęp: 24.11.2014].
- [42] <http://www.politics.co.uk/reference/prison-overcrowding> [dostęp: 23.11.2014].
- [43] http://www.prisonmart.eu/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=22&Itemid=47 [dostęp: 13.08.2015].
- [44] <http://www.prisonstudies.org/country/denmark> [dostęp: 16.06.2015].
- [45] http://www.prisonstudies.org/highest-to-lowest/prison-population-total?field_region_taxonomy_tid=14 [dostęp: 23.05.2015].
- [46] <http://www.qcea.org/wp-content/uploads/2011/04/rprt-wip2-denmark-en-feb-2007.pdf> [dostęp: 21.11.2014].
- [47] https://msw.gov.pl/download/1/17435/00_Raport_2012.pdf [dostęp: 20.06.2015].
- [48] <https://www.gov.uk/government/policies/reducing-reoffending-and-improving-rehabilitation> [dostęp: 23.12.2014].
- [49] <https://www.gov.uk/government/statistics/prison-population-figures-2014>: [dostęp 24.11.2014].
- [50] https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/192554/715summ.pdf [dostęp: 25.11.2014].
- [51] https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/312417/local-adult-reoffending-trusts-jan13-dec13.pdf [dostęp: 25.11.2014].
- [52] Lecerf J-R., Borvo Cohen-Seat N., *Loi pénitentiaire : de la loi à la réalité de la vie carcérale*, Rapport d'information de M. Jean-René Lecerf et Mme Nicole Borvo Cohen-Seat, fait au nom de la commission des lois et de la commission pour le contrôle de l'application des lois n° 629 (2011-2012) – 4 juillet 2012, <http://www.senat.fr/notice-rapport/2011/r11-629-notice.html> [dostęp: 18.06.2015].
- [53] *Local Adult Reoffending 1 January 2013 – 31 December 2013 England and Wales*, Ministry of Justice Statistics bulletin 20 May 2014, https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/312417/local-adult-reoffending-trusts-jan13-dec13.pdf [dostęp: 25.11.2014].

- [54] Meadows L., Feasey S. i in., Research report (2010, nr 715), *Investigating the Prisoner Finance Gap across four prisons in the North East*, https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/214490/rrep715.pdf [dostęp: 24.11.2014].
- [55] Mehanna M., *Présentation du DAVC*, <http://www.psyetdroit.eu/wp-content/uploads/2012/10/MML-DAVC.pdf> [dostęp: 20.07.2015].
- [56] Okólnik numer 2011-239 z 8 grudnia 2011, *Enseignement en milieu pénitentiaire*, http://www.dcalin.fr/textoff/etab_penitentiaires_2012.html [dostęp: 19.06.2015].
- [57] Rambourg C., *Les unités de visites familiales. Nouvelles pratiques, nouveaux liens*, www.enap.justice.fr/pdf/dossier_thematique_uvf.pdf [dostęp: 15.06.2015].
- [58] *Raport z badań jakościowych na temat programu badawczo-szkoleniowego dotyczącego aktywizacji zawodowej i społecznej więźniów. Projekt „Proces aktywizacji zawodowej i społecznej byłych więźniów”*, http://www.zmiananalepsze.com.pl/Rapoort_badania_jakosciowe.pdf [dostęp: 22.11.2014].
- [59] Tjellesen A.C., *Beskæftigelsesministeriet, Journalnummer, BEK nr 90 af 27/01/2014 (Gældende): Beskæftigelsesmin., Styrelsen for Arbejdsmarked og Rekruttering, j.nr. 2014-0020290, Bekendtgørelse om uddannelseshjælp eller kontanthjælp til personer, der er varetægtsfængslet eller indsat til afsoning af straf i fængsel eller arresthus*, <https://www.retsinformation.dk/pdfPrint.aspx?id=161426> [dostęp: 17.06.2015].
- [60] Woźniakowska D., 2006, *Skazani i byli skazani na rynku pracy – ocena problemu z punktu widzenia organizacji pozarządowych*, Fundacja Inicjatyw Społeczno-Ekonomicznych, Warszawa, www.fise.org.pl/files/1bezrobocie.org.pl/public/Raporty/DWozniakowska_raport_dot_wiezniow.pdf [dostęp: 22.11.2014].

Akty prawne

- [61] Rozporządzenie Prezesa Rady Ministrów z dnia 21 sierpnia 1998 r. w sprawie określenia szczegółowych zasad i trybu powoływania oraz działania Rady Głównej do Spraw Społecznej Readaptacji i Pomocy Skazanym, a także rad terenowych do spraw społecznej readaptacji i pomocy skazanym (Dz.U. 1998 Nr 113, poz. 723).
- [62] Ustawa z 12 marca 2004 roku o pomocy społecznej (z późn. zm.).
- [63] Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. – Kodeks karny wykonawczy (Dz.U. 1997 Nr 90, poz. 557 z późn. zm.).